

**ЛІТКОВСЬКИЙ С.В.,
здобувач**

*Інститут
міжнародних відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

**ПРОБЛЕМА
ВИЗНАЧЕННЯ
ПРАВОВОГО
СТАТУСУ
КАСПІЙСЬКОГО
МОРЯ В
КОНТЕКСТІ
ДВОСТОРОННІХ
РОСІЙСЬКО-
ІРАНСЬКИХ
ВІДНОСИН**

Після розпаду Радянського Союзу на його теренах утворилися незалежні держави, які стали активними учасниками глобальних і регіональних міжнародних відносин. Одночасно з появою цих країн склалися й нові умови, що суттєво змінили попередню ситуацію. Одним з найважливіших чинників, що впливають на ситуацію в суб-регіоні, є наявність запасів нафти і газу в акваторії Каспійського моря та проблеми їх видобутку та транспортування.

Відомо, що у другій половині ХХ-го ст. провідні позиції у видобутку нафти та газу посідала зона Перської затоки (та Західного Сибіру). Саме ця зона була основною експортною базою нафтового господарства світу.

Нафта ж такого важливого району її видобутку, як Каспій, використовувалася, в основному, для забезпечення внутрішніх потреб прикаспійських держав. Відкриття нових родовищ нафти у Прикаспійському нафтогазовому регіоні та перспективи виходу на світові ринки каспійської нафти обіцяють у найближчий час стати одним з основних явищ сторіччя у світовій енергетиці. Мова йде про появу нового джерела енергоносіїв, який

може давати по кілька сотень мільйонів тонн нафти щорічно. Звичайно, це стало предметом особливої уваги як урядів та ділових кіл країн регіону, так і транснаціональних корпорацій Заходу.

Після регіональних перетворень та збільшення кількості країн, що мають права та великі амбіції щодо експлуатації ресурсів Каспійського моря, досить гостро постало питання встановлення чіткого правового режиму Каспію. Початком переговорного процесу щодо правового режиму Каспійського моря вважається зустріч “каспійської п’ятірки” 25 грудня 1991р. в Алма-Аті, на якій всі прикаспійські країни офіційно визнали положення угод 1921 та 1940рр. між Іраном та Радянським Союзом. Згідно цих угод, Каспій визнавався Іраном та СРСР спільним для обох країн без визначення прикордонної смуги та обмежень кожної сторони. На зустрічі всі країни підтримали пропозицію Росії та Ірану вважати Каспійське море закритим і не застосовувати до нього положення конвенції 1982р. “Право на море”. Було підкреслено, що будь-яке планування з приводу експлуатації його ресурсів має здійснюватися на основі спільної думки та одностайності всіх прибережних держав¹.

Однак, не дивлячись на всі ці домовленості, ситуація залишалася досить складною, адже, з одного боку, Росія та Іран робили все можливе, щоб залишитися на лідируючих позиціях і зберегти свій контроль у регіоні, а, з іншого боку, такі країни як Туркменістан, Казахстан та Азербайджан у цій ситуації почали шукати шляхи для односторонніх дій з видобутку нафти та газу із залученням до цього процесу іноземних компаній та інвестицій (в обхід Росії та Ірану).

Активне втручання країн Заходу, які мають неабиякий вплив на деякі з цих прикаспійських країн, стало однією з основних причин гальмування процесу визначення правового статусу Каспію. Таким чином, ми можемо констатувати, що боротьба навколо Каспійського моря набуває все більше політичного характеру, а район Каспію стає ареною політичного протистояння. Чітко виокремлюються сторони цього протистояння: на одному боці – Росія та Іран, на іншому – країни Заходу (і зокрема, США). Саме США відіграють провідну роль у цьому процесі. Вашингтон розуміє, що Росія та Іран є потенційними лідерами у Центральній Азії та на Кавказі, а це не може не турбувати єдину на сьогодні наддержаву з її атлантистською політикою, яка має на меті забезпечення “національної безпеки” Сполучених Штатів шляхом захисту “національних інтересів” у всіх точках земної кулі. Через це в геополітичному контексті американська присутність у каспійському регіоні слугує інтересам забезпечення національної безпеки США шляхом розширення доступу до різноманітних та надійних, а також недорогих, чистих та безпечних джерел енергії. Поява нових постачальників нафти на світовому ринку дозволить задовольнити швидкозростаючий попит на нафту та уникнути зриву в енергозабезпеченні американської економіки. Освоєння каспійських нафтових родовищ зменшить залежність

від країн Близького Сходу, які грають зараз головну роль у нафтовому імпорті США. Вашингтон робить кроки, що спрямовані на отримання контролю за розробкою нафтових родовищ у каспійському регіоні та реалізацію принципу “багатоваріантності” напрямків транспортування нафти, що включає створення коридору “Схід-Захід”, який дозволив би обійти територію Росії та Ірану². В результаті, ситуація, що склалася, не тільки не сприяла переговорному процесу, але й дуже заважала досягненню якогось компромісу.

Продовженням переговорного процесу стала московська зустріч “каспійської п’ятірки” на рівні міністрів закордонних справ у 1994р. На зустрічі була розглянута та схвалена пропозиція Ірану щодо створення Організації регіонального співробітництва каспійських держав та казахський проект Конвенції про правовий статус Каспійського моря. Що стосується Росії, то її пропозиція просуватися шляхом укладання окремих угод з різних напрямків господарчої діяльності (судноплавство, рибальство, розробка та видобуток корисних копалин та ін.) підтримав тільки Іран, інші три країни заблокували цю російську ініціативу³. Отже, ця зустріч яскраво продемонструвала ситуацію відсутності взаєморозуміння між Росією (що прагне зберегти лідерство) і новими країнами (що не бажають залишатися під впливом Росії), з одного боку, та повну підтримку Іраном російських ініціатив, з іншого.

Наступна зустріч у 1995 р. в Алма-Аті була більш продуктивною і характеризувалася відносною однотайністю всіх сторін. Головним результатом цієї зустрічі стала домовленість про створення постійного органу на рівні керівників правових служб міністерств закордонних справ, що вважається визначальною подією для всього переговорного процесу.

У квітні 1996 р. між Казахстаном та Росією була підписана Спільна заява по Каспію, в основу якої була покладена ідея справедливого розподілу дна Каспію при спільному використанні водної акваторії для судноплавства та узгодження норм рибальства і захисту навколишнього середовища. Аналогічні документи були підписані між Іраном та Азербайджаном⁴.

Таким чином, підписавши всі ці документи, глави прикаспійських держав закріпили основні елементи правового статусу Каспію.

У наступні роки країни “каспійської п’ятірки” продовжували проводити активні консультації та зустрічі щодо цього питання. Більшість цих зустрічей закінчувалися підписанням Спільних заяв, в яких прикаспійські країни визнавали положення Договорів 1921 та 1940 рр. між Іраном та Радянським Союзом, які до сьогодні формально залишаються основними міжнародно-правовими документами, що визначають правовий статус Каспійського моря.

Разом з тим не були чітко вирішені питання порядку експлуатації корисних копалин Каспію, що було (і залишається) основною проблемою у стосунках прикаспійських держав, навколо якої і розгортається основ-

на боротьба. При вирішенні цього питання особливо гостро проявляються суперечки у поглядах та підходах між Росією (що має підтримку тільки Ірану) та Казахстаном, Туркменістаном і Азербайджаном (які підтримуються Заходом і знаходяться під його впливом).

Первісна позиція Росії, як відомо, зводилася до наступних положень:

- Каспій – внутрішньоконтинентальна водойма, що не входить до складу території жодної прикаспійської держави і який відкритий для використання усіма ними на рівній основі відповідно до погоджених умов;
- каспійське море і його ресурси є об'єктом спільного користування всіх прибережних держав; Рішення всіх питань, пов'язаних з Каспійським морем, у тому числі визначення його правового статусу, здійснюється на основі консенсусу всіх прибережних держав.

Пізніше Росія почала поступово відходити від цієї жорсткої позиції, і в листопаді 1996 року міністр закордонних справ РФ Євгеній Примаков в Ашхабаді на зустрічі зі своїми колегами з інших прикаспійських держав офіційно заявив, що Росія готова визнати юрисдикцію прибережної держави у відношенні розвідки і розробки вуглеводних ресурсів у прибережних зонах шириною до 45 миль, а також тих родовищ, що знаходяться за погодженими межами згаданої зони, але де видобуток нафти вже ведеться⁵.

Однак згодом російська сторона була змушена відступити від цієї пропозиції, оскільки стало ясно, що і воно не одержує підтримки інших прикаспійських держав.

Наприкінці січня 1998 року в Москві відбулася зустріч президентів Росії та Казахстану. Два президенти підписали заяву, в якій говорилося, що “досягнення консенсусу має відбутися за умови справедливого розділу дна Каспію”. Це формулювання виглядало традиційно для казахської сторони (власне кажучи, на цьому вона наполягала із самого початку) і сенсацією для російської сторони. Фактично, ця фраза дозволила багатьом експертам заявити, що Росія схиляється у бік казахської позиції щодо Каспію: дно, а таким чином, і нафтові ресурси моря – поділити між прибережними державами, а водний басейн залишити в загальному користуванні. Стримане здивування висловила іранська сторона, яка до цього вважала, що Москва солідарна з нею у твердій ортодоксальній позиції неподільності моря⁶.

Деякі експерти заявили навіть, що згода Москви на розподіл дна має тактичний, тимчасовий характер, а насправді позиція Росії залишається майже незмінною. Як повідомив агентству Інтерфакс губернатор Астраханської області Анатолій Гужвін: “Навіть у випадку ухвалення рішення про розмежування дна Каспію пропонується додержуватися такого принципу: незалежно від того на чій території ні знаходяться каспійські нафтові родовища, у їхній розробці обов'язково повинні взяти участь компанії інших прикаспійських країн”⁷.

Послідовна реалізація цієї умови означала б, що Казахстан зобов'язаний переглянути свої угоди з найбільшими західними нафтовими компаніями, що входили в міжнародний нафтовий консорціум, який минулого року завершив геофізичні дослідження морського дна біля берегів Казахстану. Російські компанії (не говорячи вже про іранські, туркменські та азербайджанські) у цей консорціум не входили. В результаті винятково західним компаніям дісталися 12 найперспективніших нафтоносних блоків у казахському секторі моря (ще два блоки – у розпорядженні компанії “Казахстан-Каспийшельф”).

Отже, позицію Росії можна визначити наступним чином:

1. Каспійське море не має природного зв'язку з світовим океаном і тому до нього не можливо застосовувати норми міжнародного права;
2. Каспійське море має використовуватися на основі кондомініуму, який розповсюджувався б на всі види корисних копалин, включаючи нафту та газ;
3. Кожна прикаспійська країна повинна мати 45- мильну прибережну смугу і саме в цих рамках користуватися суверенними правами розвідки і розробки мінеральних ресурсів дна моря .

Позиція Азербайджану кардинально відрізняється від російської, адже ця країна – найактивніший із прихильників того, щоб класифікувати Каспій як море, а не як озеро. Азербайджанські лідери відразу ж відкинули пропозицію Росії про створення 45-мильної зони від берега кожної держави, у межах якої кожна країна буде мати свої повні територіальні права. Вони мають для цього достатньо причин, оскільки глибокі води за межами азербайджанської 45-мильної зони можуть мати дуже багатообіцяючі мінеральні запаси.

Згідно з позицією Азербайджану, кожна країна має винятковий суверенітет над територіальним сектором Каспію, який встановлюється шляхом рівного розподілу моря між п'ятьма прибережними державами. Азербайджан також відкидає аргумент про те, що договори між Росією та Іраном забороняють розподіл моря, заявляючи, що море вже було розділено самою Росією. Ця точка зору була виражена декількома коментаторами, що стверджують наступне:

До початку 1950-х років відповідні радянські органи поділили Каспійське море на сектори. Такий підхід був виокремлювався у діяльності як центрального радянського уряду, так і багатьох окремих міністерств, що мали відношення до діяльності на Каспії, включаючи енергію (нафта і газ), економіку (рибний лов) і транспорт. Після розпаду Радянського Союзу лідери нових держав підписали угоду, що визнає розподіл Каспійського моря на національні сектори, сформовані ще в радянський період. Ці нові незалежні національні сектори відповідають республіканським секторам, що існували у СРСР⁹.

Взагалі позицію Азербайджану щодо Каспію можна виразити словами Президента Азербайджану Гейдара Алієва : “Каспійське море, як ви знаєте, поділено на сектори, кожний з яких належить тій чи іншій прикаспійській країні. Тепер дехто говорить, що поділено було несправедливо: в когось, мовляв, більше нафти, у когось менше, а тому давайте поділимо знов. На цей рахунок є різні думки і підходи. Але не треба будувати ілюзій і сподіватися, що хтось один зможе нав'язати свою точку зору всім іншим. Ми дотримуємось твердої позиції: все має залишитися як є. Я бачу, що більшість країн схиляється до цієї позиції – вона найбільш реалістична і відбиває інтереси всіх прикаспійських держав”¹⁰.

Азербайджан із самого початку був “за” розділ Каспію по секторах, причому це найактивніший учасник на сьогодні, що розробляє “свій сектор моря”.

Щодо Казахстану, то він займає компромісну позицію (на Каспійське море необхідно поширити окремі положення Конвенції ООН з морського права 1982р., застосувавши їх з урахуванням природних особливостей Каспію як замкнутого моря). Казахстан вважає, що дно моря і надра Каспію повинні бути делімітовані між прибережними державами, що будуть мати національну юрисдикцію і виключні права щодо розвідки і розробки мінеральних ресурсів у своїй частині дна моря. При цьому Казахстан стверджує, що враховує не тільки міжнародні правила і практику у відношенні мінеральних ресурсів, але й сформовану протягом багатьох десятиріч практику СРСР і Ірану щодо Каспію, де вони абсолютно самостійно і без взаємних консультацій видобували нафту. Тобто дотримувалися сформованого звичайного права, яке фактично було правовою основою радянської та іранської діяльності з видобутку каспійської нафти. Казахстан переконаний, що такий підхід максимально відповідає законним інтересам каспійських держав¹¹.

Позиція Туркменістану, на відміну від своїх каспійських сусідів, донедавна була невідома. Більше того, ця держава тривалий час взагалі не мала з цього приводу ніякої точки зору, можливо намагаючись зберегти свою непричетність до даної суперечки і залишитися нейтральною країною. Але тепер, нарешті, Ашхабад визначився у своїй позиції – він підтримує делімітацію Каспію по національних секторах.

Туркменія створила експертну групу з визначення координат середньої смуги і меж юрисдикції Туркменії та Азербайджану в акваторії Каспійського моря. “Каспій можна поділити і по секторах, і... визнати за кожною державою 45-мильну зону, а інше зробити нейтральним. Обидва варіанти нас влаштовують, аби інші прикаспійські держави були згодні”, – сказав голова МЗС Туркменії Борис Шихмурадов¹². На сьогодні позиція Туркменістану щодо цього питання залишається незмінною: до остаточного вирішення питання прибережними державами правового статусу Каспійського моря, сторони мають дотримуватися делімітації адміністративно-територіальних кордонів по середній смузі.

Іран практично не має розбіжностей і заперечень з іншими прикаспійськими державами у питанні судноплавства, рибальства та охорони навколишнього середовища. Проте Іран є єдиною державою, що висловлюється "проти" делімітації Каспійського моря. Незважаючи на те, що країни "Каспійської п'ятірки" поступово і повільно приходять до загальної згоди, Ісламська Республіка Іран продовжує наполягати на визнанні Каспію прикордонним озером. На зустрічі міністрів закордонних справ прикаспійських держав у 1996 році Іран не без сумнівів висловився за те, щоб водний простір Каспію був названий озером. Іран був наполегливий у бажанні працювати разом із прикаспійськими сусідами по розробці і видобутку нафти¹³. Пізніше іранська сторона (як і російська) почала дещо відходити від попередньої жорсткої позиції щодо питання поділу Каспію на національні сектори. Іран зробив пропозицію своїм сусідам закріпити за кожною країною зону в 45 морських миль, а частину Каспію, що залишилася, передати в загальне користування. Прийняття цієї пропозиції задовольнило б Іран, адже іранська сторона постійно скаржиться на те, що в її частині Каспійського моря найменша кількість запасів нафти. А от у західному, східному і північно-східному районах моря, за геологічними даними, вуглеводні запаси дійсно дуже великі і розробляються вони іноземними компаніями. До того ж Азербайджан і Казахстан проводять ці роботи таємно від інших країн, тому, на думку Ірану, Каспійське море знаходиться поза правилами поділу водного простору на такі райони, як континентальний шельф і територіальні зони¹⁴.

У цілому на сьогоднішній день Ісламська Республіка Іран не задоволені розподілом моря по секторах, тому що на її стороні, дійсно, найменша кількість запасів нафти. Проте основна частина нафти, яку видобуває Іран, знаходиться на півдні країни. Поки що тільки Тегеран не визнав делімітацію Каспію. Але здається, що якщо за таке рішення будуть голосувати більшість країн, то Іран буде змушений погодитися з думкою інших прикаспійських країн (звичайно, на умовах взаємовигідного співробітництва). Майбутнє Ірану в регіоні в загальному вигляді непогано. Іран має потенціал стати основним експортним маршрутом каспійської нафти, а досвід у розробці і видобутку робить Іран природним партнером для інших прикаспійських держав.

Отже, ситуація складається таким чином, що виокремлюються дві основні концепції. Представниками першої є Росія та Іран, які вважають, що корисні копалини Каспію мають бути загального користування для всіх прибережних держав. Друга концепція, яка висувається Азербайджаном, Туркменистаном та Казахстаном (а з ними і країнами Заходу), відстоює ідею поділу всіх, без винятку, над Каспійського моря між відповідними державами.

На сьогодні ця ситуація залишається майже незмінною. Сильне політичне забарвлення цього процесу дуже заважає прийняттю

обопільних рішень, через що сторони й досі не дійшли остаточного рішення щодо порядку експлуатації корисних копалин Каспію.

Необхідно зазначити, що співробітництво у сфері освоєння та експлуатації каспійського нафтогазоносного району залишається одним з найважливіших питань у розвитку двосторонніх відносин Росії та Ірану. Для цих двох країн, на відміну від Казахстану, Туркменістану та Азербайджану, це питання має більше політичний, ніж економічний характер. Мова йде, перш за все, про збереження впливу Росії та Ірану у кавказькому та середньоазіатському регіоні та про недопущення поширення впливу у регіоні Західних країн (і особливо США). Зазираючи у майбутнє, можна з впевненістю констатувати, що ще досить довгий час Каспій буде займати дуже важливе місце у двосторонніх російсько-іранських відносинах (і не тільки як район економічного співробітництва, але й як район реалізації геополітичних стратегій цих країн).

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Momtaz Jamshid. The legal Regime of the Caspian Sea // Amu Darya. – 1996. – №2. – P.199-202.
- ² Чернявский С. Экспортные маршруты каспийской нефти // Мировая экономика и международные отношения.-1999.- №12.- С.64-68.
- ³ Hosseini Ahmad Haji. The prospects of the Caspian Sea Region in the 21st Century // Amu Darya. – 1996. – №2. – P.210-213.
- ⁴ Momtaz Jamshid. The legal Regime of the Caspian Sea // Amu Darya. – 1996. – №2. – С.202-204.
- ⁵ Ковалев Ф. Нефть, Каспий и Россия // Международная жизнь. – 1997. – №4
- ⁶ Ардебилі Х.К. Правовой режим Каспийского моря, развитие ресурсов и энергетических магистралей // Аму-Дарья. – 1999. – №1. – С.15-21.
- ⁷ Колчин С. Нефтяной фактор в российской экономике // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – №5.
- ⁸ Позиції прикаспійських держав щодо визначення правового статусу Каспійського моря // Поточний архів V ТУ МЗС України. – 1997. – грудень. – С.2.
- ⁹ Клепацкий Л., Поспелов В. Маневры вокруг Каспия // Международная жизнь. – 1996. – №11-12.
- ¹⁰ Давыдова Милана .Между Москвой и Ашхабадом новая фаза конфронтации // Итоги. – 2000. – август. – № 35. – С.2.
- ¹¹ Позиції прикаспійських держав щодо визначення правового статусу Каспійського моря // Поточний архів V ТУ МЗС України. – 1997. – грудень. – С.3.
- ¹² Дубнов А. Делить Каспий надо поровну : Иран и Туркмения уверены, что так правильнее // Время новостей. – 2000. – 29 августа. – С.4.
- ¹³ İaleki Abbas. The prospects of Iranian-Russian Relation till the Year 2000 // Amu Darya. – 1996. – №2. – С.191-198.
- ¹⁴ Маджиди А. Энергетические ресурсы и их транспортировка через бассейн Каспийского моря // Аму-Дарья. – 1999. – №5. – С.29-31.

Надійшла до редакції 12.02.2002